

Het Korhoen (*Tetrao tetrix*), bedreigd! Een hypothese

H.E. van der Lans

Stellingen:

- het Korhoen vereist een kleinschalige afwisseling welke eerder in meters dan in tientallen meters moet worden gemeten
- het Korhoen is in Nederland te redden door herintroductie van paarden en runderen in heide- en veengebieden.

Achteruitgang

Het Korhoen maakt in geheel Europa een sterke achteruitgang door (tabel 1). Als belangrijkste reden hiervoor wordt aangevoerd dat de broedgebieden voor de kuikens ongeschikt worden (Weyland 1977, Niewold & Nijland 1982, Gallacher 1987). De volgende zaken zouden hierbij een belangrijke rol spelen:

- de hennen komen niet tot broeden door gebrek aan geschikte nestelmogelijkheden en de legsels blijken erg gevoelig voor verstoringen en eiroof.
- het beheer van maaien, branden en begrazing door schapen op heideterreinen zou te grootschalig worden uitgevoerd. Daardoor zou de dekking voor de pullen minder worden en zou een verarming optreden van de insectenfauna, waarop de pullen foerageren.
- er komen te weinig uitgekomen kuikens groot. Met name de eerste twee weken blijken zij niet te overleven. De doodsoorzaken van de gevonden dode kuikens zijn onduidelijk; zwakte door onvolwaardig voedselaanbod en gebrek aan bescherming door de moeder worden genoemd.
- de landbouwgebieden die rondom de geschikte broedgebieden liggen, worden ongeschikt als voedselgebied en verblijfplaats voor met name de pullen door drainage, schaalvergroting, andere gewaskeuze en een meer intensieve gewasteelt.

De achteruitgang wordt derhalve duidelijk toegeschreven aan een te lage aanwas van jongen. Eigenlijk is er nog maar één gebied in Nederland waar het Korhoen het nog goed doet en dat herbergt daarmee de grootste populatie van West-Europa, de Haarler-, Holterberg op de Sallandse Heuvelrug.

Biotoop en huidige beheersadviezen

De korhoenpopulaties die in hun biotoop een zo groot mogelijke verscheidenheid aan voedsel-

planten en vegetatietypen aantreffen, blijken stabiel te zijn dan populaties waarbij die verscheidenheid ontbreekt. Vooral de kleinschalige af-

Baltsende Korhoenders.

Foto naar een dia van H.E. van der Lans.

	1976	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1985
Friesland	40 (3)	32 (1)	26 (1)	21 (1)	19 (1)	9 (1)	2 (1)	1 (1)	1 (1)	0 (0)
Drenthe	70-80 (15)	27 (9)	27 (9)	13 (6)	17 (7)	9 (5)	3 (1)	2 (1)	6 (1)	2 (1)
Overijssel	70-80 (8)	33 (8)	28 (5)	20 (3)	33 (5)	30 (4)	23 (3)	21 (3)	31 (3)	28 (2)
Gelderland	80-95 (19)	62 (12)	48 (11)	16 (8)	18 (8)	9 (5)	6 (4)	5 (4)	6 (3)	5 (2)
Utrecht	1-5 (1)	0 (0)	1 (1)	1 (1)	0 (0)	0 (0)	0 (0)	0 (0)	0 (0)	0 (0)
Noord-Holland	5 (1)	2 (1)	1 (1)	1 (1)	1 (1)	1 (1)	2 (1)	1 (1)	0 (0)	0 (0)
Noord-Brabant	120-130(23)	122 (23)	115 (19)	95 (18)	85 (19)	68 (14)	53 (12)	43 (11)	40 (12)	32 (9)
Limburg	15-25 (5)	6 (3)	8 (4)	8 (4)	3 (2)	3 (2)	0 (0)	1 (1)	1 (1)	0 (0)
Totaal	401-460(75)	284 (57)	254 (51)	175 (42)	176 (43)	129 (32)	89 (22)	74 (22)	85 (21)	67 (14)

Tabel 1. Het aantal waargenomen Korhanen per provincie. Tussen haakjes is het aantal terreinen met Korhanen vermeld. (Bron: Niewold & Nijland 1986).

wisseling van heideveldjes, kleine landbouwelementen en bosjes zijn gunstig. Weyland wijst in 1977 reeds op het belang van de kleinschaligheid in de afwisseling en spreekt daarbij over groottes van oppervlaktes met een verschillende structuur tot één hectare.

Recente beheersadviezen (Niewold 1987, Gallaher 1987) ten bate van het Korhoen gaan in de richting van een herstel van de wisselwerking van de heide met de aangrenzende landbouwgronden. De omliggende landbouwgronden zouden uit gedeeltelijk verruigde graslanden en bermen moeten bestaan met een oneffen, hobbelige bodemstructuur. Verder zouden braakliggende korenstoppelvelden en gerooide aardappelen bietenakkers van levensbelang zijn voor de hoenders.

Daarnaast zou er ook meer variatie in de heide zelf moeten worden aangebracht. Er kunnen op diverse plaatsen in het heideterrein landbouwkundig te beheren terreintjes worden ingericht.

Daarop zou ook een (stal) mestgift moeten worden gedaan. Hierbij zou zowel het landbouwkundig drieslagstelsel van winterrogge, aardappels en braakliggen als laat te maaien graslanden ideaal zijn.

Ook de structuur van de heide zelf kan meer worden gevarieerd; door in bepaalde delen niets te doen en in een ander deel een zeer kleinschalig brand-, maai- en plagbeheer door te voeren in oppervlaktes van enkele ares, denken Niewold & Nijland een ideaal gebied voor Korhoenders in te kunnen richten. Gallacher noemt 'plagbreedtes' van hooguit twintig meter.

Succes huidige beheersadviezen

Allereerste pogingen om de levensomstandigheden van het Korhoen te verbeteren hebben tot nu toe gefaald. Men is er nog niet geheel uit en er wordt steeds opnieuw gepleit voor meer onderzoek naar de oecologie van hoenen. Dit laatste wordt nu al heel moeilijk. De laatste popu-

Korhoenkuiken in vitale, jonge struikheidevegetatie.

Foto naar een dia van H.E. van der Lans.

laties zijn zeer klein geworden (tabel 1) en verdragen eigenlijk geen wetenschappelijk onderzoek meer.

Hoewel de laatste adviezen van Niewold & Nijland mijns inziens in de goede richting gaan en duidelijk meer kans maken geschikte hoenderbiotopen te herstellen, kan een en ander natuurlijk niet op enige schaal worden gerealiseerd. Het beheer zou te intensief en te duur worden (zie ook Gallacher 1987). Bovendien bestaan er een groot aantal andere redenen waarom ploegen, mesten, oogsten en zelfs vervuilen door middel van uitlaatgassen en het lawaai van de mechanische landbouwwerktuigen in natuurgebieden zo veel mogelijk moeten worden voorkomen.

Mijns inziens moeten dergelijke ingrepen in natuurgebieden zelfs principeel worden afgewezen. Circa vier procent van Nederland is natuurgebied. Als zelfs in dat uiterst lage percentage de natuur niet haar gang kan gaan, waar is dan het einde? Bovendien zou natuurbeheer iets anders moeten zijn dan een combinatie van verschillende vormen van soortbeheer. Natuurbeheer zou zich meer moeten richten op systemen die zichzelf met zo min mogelijk ingrepen van buiten af in stand kunnen houden. Uitwendig beheer tegen aantasting van buitenaf is daarbij wel onder het acceptabele beheer te begrijpen. Terug naar de Korhoen.

Hoort de Korhoen in Nederland?

Naast de kunstmatige en dure oplossing van Niewold & Nijland staat de mening dat het Kor-

hoen toch geen echte inheemse vogel is. Van oorsprong arctisch-alpien zou zij zich op de antropogeen ontstane vochtige heidevelden en veenontginningen hebben kunnen vestigen. Het uitsterven zou, nu de heide in een ander gebruik en beheer is gekomen, eigenlijk een natuurlijke zaak zijn.

De kern van het korhoenderprobleem

Er is dank zij telemetrisch onderzoek van het Rijksinstituut voor Natuurbeheer de laatste tijd veel over de oecologie van het Korhoen bekend geworden. De juiste conclusies zijn echter nog niet getrokken. Het korhoenderprobleem is mijns inziens in zijn essentie namelijk een *migratie*- en voedselprobleem.

Oude hoenders kunnen vliegen en daarmee de verschillende onderdelen van hun biotoop bereiken. Hun slaapgebied behoeft niet noodzakelijk aaneengesloten aan een drinkplaats of voedselgebied te liggen. De verschillende voedselgewassen, bijvoorbeeld Veenbessen (vochtig heideveld), kraaiheidebessen (kraaiheideveld), knoppen van Berken (jong berkenbos), jonge Struikheideloten (struikheideveld), kunnen eventueel honderden meters, misschien wel kilometers uit elkaar liggen. Dekking en rustgebieden vlakbij het voedselgebied zijn niet direct noodzakelijk, want bij slecht weer of verstoring zijn daar de vleugels.

Geheel anders ligt dit met de hennen en de jonge kuikens. Korhoenders zijn echte nestvlinders en moeten in de directe nabijheid van het nest alles vinden, wat voor het jonge en zeer kwetsbare

Een voor het Korhoen ongeschikt heideterrein, waarin afstervende Struikheide en Pijpestrootje domineren.

Foto naar een dia van H.E. van der Lans.

kuiken noodzakelijk is (wie de kuikens van nestvlieders als fazanten en kippen kent, zal dat direct kunnen beamen). Het kuiken kan weliswaar binnen enkele uren nadat het uit het ei is gekropen reeds met de moeder meelopen, maar is niet in staat grote barrières te nemen. Sloten worden ook door de onderzoekers van het Rijksinstituut voor Natuurbeheer als barrières genoemd. Maar ook hoge heide, ruig gras of dicht struweel blijkt moeilijk doordringbaar te zijn. De jonge kuikens moeten over korte vegetaties, waarin ze niet vast komen te zitten, migreren. Grote afstanden kunnen ze daarbij niet afleggen. Voedselgebieden moeten binnen enkele tientallen of hoogstens honderden meters bereikbaar zijn. Ook deze gebieden dienen zeer kleinschalig te zijn opgebouwd. Het kuiken moet vrij constant voedsel op kunnen nemen en heeft geen energetische reserve voor grote trektochten. Voedsel kan zowel in korte als langere vegetaties (structuurrijke, open en kruidenrijke vegetaties, Niewold 1987) worden gevonden. Misschien is er nu en dan een energievretend uitstapje mogelijk tot diep in een heidevegetatie, maar het risico dat je in je eerste levensdagen met je poten ondersteboven hangend in een houtige heidepol blijft hangen is niet ondenkbeeldig.

Bij gevaar, bijvoorbeeld van een stootvogel, Wezel, Hermelijn, hond of kat, neem je dat risico wel. Je duikt direct de dekking in en drukt je, dan ben je bijna onvindbaar. Vliegen is er niet bij. Het

gaat hooguit om een afstand van enkele meters. Als het erg droog is wil je graag enkele keren per dag water drinken; dauw is er immers alleen in de ochtenduren. Daarvoor kan je niet even naar de veenplaats of het ven vliegen. Neen, dat moet je nu en dan tegenkomen op je rondzwervingen door je territorium.

Insekten waarvan je de eerste tien dagen in je leven afhankelijk bent, moeten in voldoende hoeveelheden op je pad komen. Insekten, die veel voorkomen in bloemrijke, korte tot hoge, open kruidenvegetaties en welke op heide met een grote structuurvariatie in een grotere diversiteit aanwezig zijn (zie Opdam & Retel Helmrich 1982, zie Bink & Van der Made 1986, Mabelis 1987).

Het idee wordt gevormd dat het Korhoen een kleinschalige afwisseling – welke in meters moet worden gemeten – van zeer korte, kruidenrijke, ruige en hoge houtachtige vegetaties nodig heeft.

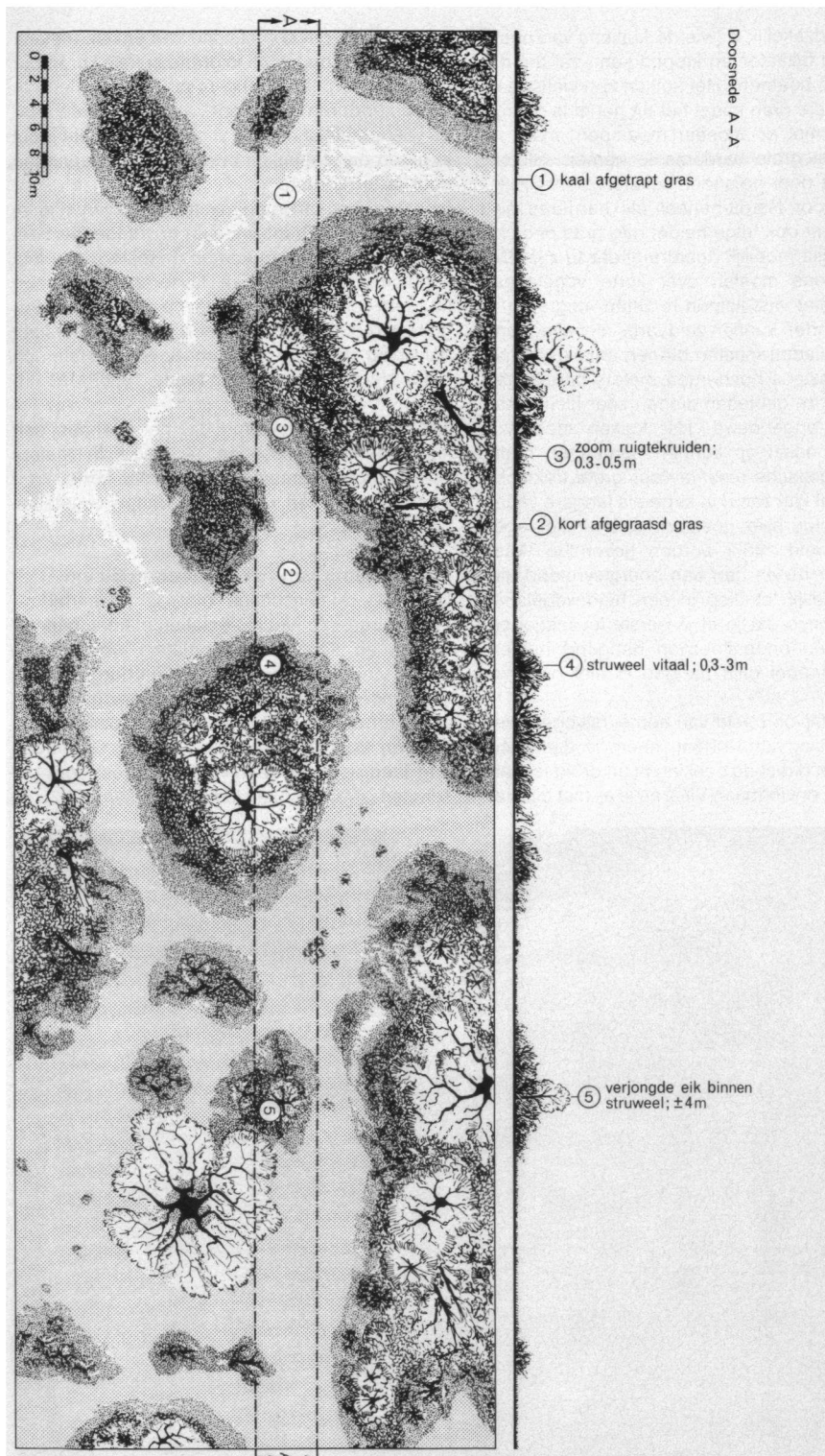
De oplossing van het korhoenprobleem

Dergelijke kleinschalige biotopen, waarbij de structuurgrootte niet in tientallen meters, maar in meters en tientallen centimeters wordt uitgedrukt, vinden wij niet in onze natuurgebieden. Toch moeten deze biotopen aanwezig zijn geweest en wel over vrij grote oppervlakten. Tussen 1850 en 1855 werden immers zelfs in Groningen nog jaarlijks rond de zeventig Korhoenders geschoten. (Van Klinken & Van Klinken 1982). In

In een extensief begraasd terrein ontstaan paden met een korte, begraasde vegetatie van kruiden naast ruige zoomvegetatie en lage en hoge struweelvegetaties.

Foto: H.E. van der Lans.

Figuur 1. Terrein dat meer dan honderd jaar onder invloed heeft gestaan van extensieve begrazing door runderen en paarden (bron: Biologisch Adviesbureau Ecoplan, zie Van der Lans & Poortinga 1986).

heel Nederland in de zand- en veenstreken kwamen ze veelvuldig voor en werden ze veel gejaagd en gestroopt. Hoe kan dat nu? Wat is er veranderd in het beheer dat de biotopen zo volstrekt konden veranderen?

De sleutelwoorden zijn 'extensieve begrazing door grote herbivoren in de vorige eeuwen'. Runderen en paarden en in mindere mate schapen lopen bij vrije toegankelijkheid fijnmazig tientallen kilometers paden in hun leefgebied. Hierop en hierlangs groeit een korte *begraasde vegetatie van grassen en kruiden*. Bovendien worden deze paden frequent bemest, zodat altijd jonge, frisgroene en eiwitrijke biomassa aanwezig is. Hierop komen veel insecten voor. Bovendien is de mest natuurlijk een ideale plaats voor veel insecten (mestkevers en mestvliegen). Deze fijnmazige, *ononderbroken*, slingerende en korte vegetatiestructuur fungeert als migratieroute en voedselgebied voor de jongste korhoenkuikens. Dergelijke vegetatiestructuren zijn moeilijk na te bootsen. Niewold (1987) noemt een experiment, waarbij stroken van tien bij vijftig meter 'kriskras' werden gemaaid in een monotone heide (veel grofschaliger nog dan begrazing derhalve). Juist hier werden een nest en verschillende tomen met kuikens zeer frequent aangetoond. Tel daarbij dat de hennen voor en tijdens het broedseizoen een voorkeur aan de dag leggen voor weilanden met een hobbelige structuur en veel hoge kruiden (Niewold 1982, Niewold & Nijland 1982 Fochtelooërveen). De hennen broeden het liefst hier vlakbij in de buurt. Vooral de jonge hennen die geen plek in de buurt van de weidjes konden veroveren en elders een plaatsje moes-

ten zoeken, hadden een slecht broedresultaat. Aansluitend op de korte padenvegetaties liggen tot maximum hooilandhoogte reikende vegetaties en daarbinnen onderhoudt de extensieve begrazing een zeer kleinschalige afwisseling van ruige zoomvegetaties en lage- en hoge struweel(mantel)vegetaties. Deze structuren zijn dus wel onderbroken en liggen ingebed in de *continue* kortere vegetaties.. Zelfs bomen en bos komen voor. Kilometers overgangen zijn aanwezig. De schaal waarop deze structuren worden ontwikkeld, zijn afhankelijk van de begrazingsintensiteit, de (soorten) herbivoren en de abiotische afwisseling in het terrein.

Paarde- en rundermest zijn een ecologische factor op zich. Naast de mestkevers en mestvliegen geeft deze mest (geen schapemest!) in zure heide plaatselijk 'neutrale' vegetaties met bijbehorende insecten. Op de andere positieve effecten van extensieve begrazing met grote herbivoren kunnen wij hier niet ingaan. In Van der Lans & Poortinga (1986). Een Van der Lans et al (1986) wordt veel verder ingegaan op extensieve begrazing en de ecologische effecten. Wij noemen hier nog slechts de verlengde bloeitijd van begraasde vegetaties, met als gevolg dat bloembezoekende insecten aanwezig zijn over een langere periode. Sommigen zullen opmerken dat jongen vertrapt zullen worden bij begrazing. Het gevaar is niet denkbeeldig, maar wij moeten ons realiseren dat het om een zeer lage veebezetting gaat van circa één dier op de vijf hectare. Het is verder opvallend hoe plaatstrouw de hennen met hun kuikens zijn. Dit is een ecologische noodzaak. De hen moet haar territorium zeer goed

Een extensief door huisvee begraasd terrein.

Foto: H.E. van der Lans.

kennen en haar kuikens bij gevaar lopend weg kunnen leiden. De hen loopt daarbij langs de randen en vermijdt grote korte grasvlakten in verband met predatiegevaar.

Het herintroduceren van grote herbivoren in lage dichtheden laat vegetatiestructuren ontstaan die van levensbelang zijn voor het Korhoen. Daarbij zijn met name essentieel korte continu doorlopende vegetatiestructuren die voor het korhoenkuiken als migratieroute dienen. Een structuur die op geen andere wijze is na te bootsen of te beheren. Een structuur welke een grotere verscheidenheid aan kruidenrijke vegetaties zal geven en welke het voedselaanbod voor de kuikens zal vergroten (vergelijk opmerking Gallacher 1987). Een structuur ook die aan talloze andere levensvormen weer kansen zal bieden (zonder dat onze huidige natuurwaarden worden geschaad). Wij noemen de typische zoom- en mantelvegetaties die grotendeels uit Nederland zijn verdwenen, en ook veel insecten, zoals de dagvlinders en de mestkevers. Mogelijk ontstaan er daarmee ook weer kansen voor soorten als de Nachtzwaluw en klauwierien.

Een nieuw idee voor de oplossing van het korhoenprobleem is geboren: Het Korhoen is in Nederland te redden door herintroductie van paarden en runderen in heide- en veengebieden. Een idee dat mijns inziens zeker op korte termijn in de praktijk uitgetprobeerd moet worden. Natuurlijk moet ook, nu het Korhoen zo sterk is gedecimeerd, aandacht worden geschonken aan de hier niet genoemde verstoringen door honden, natuurliefhebbers en recreanten (Niewold 1987). Bovendien is hervestiging vanuit de nog slechts spaarzaam rondtrekkende Korhoenders bijna uitgesloten, zodat herintroductie nodig lijkt.

Extensieve begrazing, niets nieuws onder de zon

Extensieve begrazing door grote herbivoren zal

■ Drs Hans E. van der Lans, Stichting Ecoplan, Ecologisch Adviesbureau, Mozartstraat 10, 9722 EC Groningen.

LITTERATUUR:

- Bink, F.A. & J.G. van der Made (1986): Dagvlinders en grote herbivoren. De Levende Natuur 87 (5):, november 1986.
- Dieleman, J. (1985): De Drentse landbouw in de 17e en de 18e eeuw, Tijdschrift Heidemij 96 : 10-12
- Gallacher, H.P. (1987): Kansen voor de Korhoen. Het Vogeljaar 35 (5) : 302-308.
- Klinken, M. van & J. van Klinken (1982): Er baltsten eens korhoenders in Groningen. Noorderbreedte 2: 185-189, Groningen
- Lans, H.E. van der & G. Poortinga (1986): Natuurbos in Nederland: een uitdaging. IVN, Amsterdam.
- Lans, H.E. van der et al (1986): Ontwikkelings en Beheersvisie voor het Meinweggebied, St. Ecoplan, Biologisch Adviesbureau/IVM.
- Mabelis, A.A. (1987): Heidefauna en heidebeheer. De Levende Natuur 88: 130-141.
- Niewold, F.J.J. (1987): De Korhoenders van onze heideterreinen: verleden, heden en toekomst. RIN-rapport 87/3, Arnhem.
- Niewold, F.J.J. & H. Nijland (1982): Het Korhoen gaat graag bij de boer buurten. Natuurmonumenten 13 (3): 67-71.
- Niewold, F.J.J. & H. Nijland (1986): Korhoeninventarisatie in 1985. Bosbouwvoorlichting 25 (3) : 30-31, Staatsbosbeheer, Utrecht.
- Opdam, P. & V. Retel Helmrich (1982): De vogelgemeenschappen van de Nederlandse heideterreinen. RIN-rapport 82/4, Leersum.
- Weyland, W.A. (1977): Korhoenders en terreinbeheer. Bosbouwvoorlichting, no. 6, juli/augustus, bladzijden 78-80.

het toverwoord zijn in de komende decennia. Het is een herleving van een oud gebruik. We gaan ermee terug in de tijd van ons cultuurlandschap.

Onze voorouders lieten hun huisdieren overal lopen waar ze niet werden verwijderd door belanghebbenden. Ook in de bossen, ook op de heiden, de rivierdalen en het overige onland. Zo was in Drenthe omstreeks 1650 minder dan 10% van de provincie in gebruik als bouwland, de rest bestond uit groenland en onland (Dieleman 1985). Er ontstonden structuren zoals hierboven al geschetst. Er waren beweidingsrechten en dus rechthebbers, desondanks was er veel onderlinge ruzie. Oude rechten werden steeds meer met voeten getreden uit pure levensnoodzaak. Met veroordelingen en boetes werd geprobeerd het produktievermogen te behouden. Het is niet gelukt. De begrazingsdruk werd, ondanks de beperkingen, door de toename van de bevolking geïntensiveerd.

De vegetatieproductie nam toen af en de afwisseling verdween en ging over in korte vegetaties van graslanden en heide met zelfs stuifzanden, echter zonder ruigtes en struwelen. Ten slotte is het (onproductieve) gemeenschappelijke bezit verdeeld omdat het niet langer ging. De begrazing werd beëindigd. Elke eigenaar koos voor zijn eigen exploitatievorm. Dit bleef heide, dat werd bos en weer andere percelen werden grasland, akker of hooiland. Scherpe grenzen markeerden de verschillende beheerstypen en eigendomsgrenzen. De kleinschalige door herbivoren gemaakte afwisseling ging over in een veel grofschaliger afwisseling. Een grove afwisseling die het het Korhoen moeilijker maakte. Door verruiging van de overgebleven heide en de intensivering van de omliggende landbouwgronden ontstond een nog grofschaliger afwisseling. Te grof en met te scherpe grenzen voor tal van plant en diersoorten, waaronder het Korhoen...